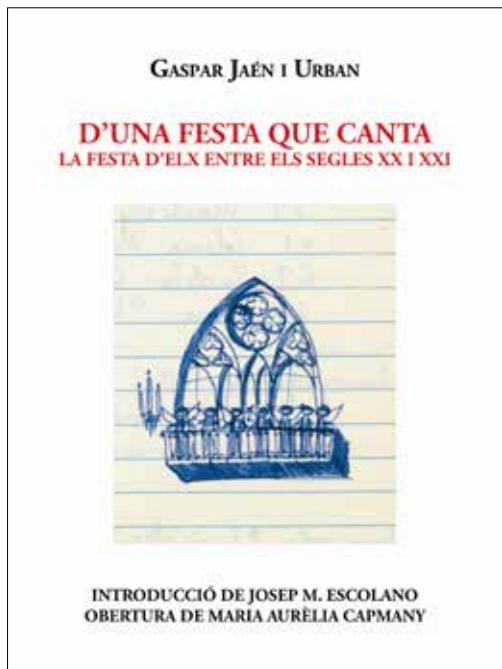

JAÉN I URBAN, Gaspar, *D'una festa que canta: la Festa d'Elx entre els segles XX i XXI*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2017, 88p.

El cel de la Festa d'Elx, el cel del Misteri, és un lloc físic, un espai terrenal malgrat la incongruència semàntica aparent, un indret desitjat, traginat amb respecte una vegada a l'any per tots els protagonistes de la representació. El cel de la Festa d'Elx està habitat cada temporada per l'arquitecte de la tramoia, pels tramoistes –els operaris del cel, quin ofici més delitós, Mare de Déu Senyor!–, pels àngels cantors, pel Pare celestial, pel mestrevila i per tants altres que en baixaran primer i hi pujaran després o que faran que les maromes no es regiren de forma imprevista. Les portes del cel s'obriran i es tancaran amb una sincronització perfecta amb les notes majestuoses de l'orgue. Allà dalt hi ha cordes, les lones, hi ha la força dels braços i la suor dels tramoistes, els taulons de suport, els aparells celestials que pugen i baixen –la

Magrana, la Recèlica i la Coronació–, la biga mestra, el torn, les maromes enrotllades de vetes blaves, la xarxa protectora.

Gaspar Jaén i Urban ha sigut durant més de 20 anys el «guardià del cel», el poeta sentinella, el supervisor atent de la representació assumpcionista de la Festa d'Elx. Amb aquest protagonisme honorable i una prosa exquisida, treballada amb el rigor d'un poeta arquitecte de la sintaxi ben armada, ha escrit al llarg de molts anys –des del 1983 fins al 2010– pàgines i pàgines sobre la Festa d'Elx: articles, pròlegs, discursos, presentacions, conferències i tants altres textos de gèneres molts diversos. Gaspar Jaén i Urban ha seleccionat vint escrits que aparegueren en diaris i revistes del moment –també hi ha inclòs algun text inèdit– i els ha aplegats en el llibre *D'una festa que canta: la Festa d'Elx entre els segles XX i XXI*, al qual em convidà –amb la complicitat executora de l'amic Joan Borja– perquè en fera el pròleg. L'Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» de la Diputació d'Alacant n'ha fet l'edició, acurada, il·lustrada amb dibuixos originals de l'autor i de fotografies personals i d'altres autories. Ha sigut un honor, un repte i un plaer escriure unes paraules de presentació per a una obra i per a un escriptor que és un referent cultural valencià inqüestionable, per a un il·licità amb nom propi i que mereix un reconeixement intel·lectual digne dels erudits i lletraferits amb una formació multidisciplinària i universal. Estic agraït d'haver sigut un convidat al cel particular de Gaspar Jaén i Urban. El dia de la presentació del llibre a la Casa de la Festa, a l'ermita de Sant Sebastià d'Elx, la veu de Gaspar omplí d'emocions la sala atapeïda de públic. La lectura dels episodis triats per l'autor, i molt especialment la recitació declamada del passatge final de *Dubliners* de James Joyce, traduït per a l'ocasió pel propi Gaspar, ens féu transitar mentalment per la frontera entre la vida i la mort amb la bellesa de les paraules escrites i

dites, talment com l'ascens al cel de la Mare de Déu abans del moment sublim de la Coronació.

Jo vaig *naixtre* en defora (quin títol en bon valencià d'Elx per a unes memòries que no s'escriuran mai!). Quan era *xequico*, quan tenia cinc o sis anys, ma mare em dugué a veure el Misteri. Hi vaig anar moltes altres vegades amb ella, agafat de la mà, amb pantalonet curt i sabates de diumenge, repentinat per doblegar la cresta que creixia rebel de la coroneta, havent dinat a deshora per a eixir de casa a temps d'*agarrar* seient un parell d'hores abans. Hi anàvem els dies 14 i 15, el 14 i 15 d'agost, no cal dir-ho, amb un bon ventall que escampara la xafogor de l'estiu. Probablement jo ja hi havia anat quan era un *manyaco* de bolquers, però no en sóc conscient, i malauradament ja no podré confirmar-ho. Allò era per a mi un espectacle fascinant, molt més que ara, per descomptant, perquè veia com s'obria el cel amb uns ulls esbatanats de xiquet que s'admirava pels prodigis que li apareixien un darrere l'altre sense temps de reaccionar. Em sentia seduït per les andròmines meravelloses que pujaven i baixaven del cel amb gent que cantava. Em trobava corprès per càntics que ressonaven a veus veritablement angelicals, monòtones en ritme i genèticament valencianes. La Festa d'Elx és una festa que canta, en paraules amprades a Gaspar Jaén i Urban.

Anar a Santa Maria amb la mare, a veure la «Coronació de la Maredeu», era com anar a una festa gran, magnífica. Ma mare ho sabia ben bé: era la Festa, la Festa d'Elx. Ma mare, «Fina la *Palluseta*», no era experta en misteris assumpcionistes de tradició medieval, ni en consuetes renaixentistes o no, ni en músiques arranjades per mestres de capella saberuts i innovadors. Ni falta que li feia. Ma mare sentia devoció per la Mare de Déu de l'Assumpció, se sabia el Misteri en una llengua que era la seua, que podia dubtar si era una llengua que es podia escriure, però que en canvi tenia la

certesa que era una llengua que es podia cantar. Ella em contava que Sant Joan era qui duia la palma, m'explicava per què els *joïos* es quedaven amb les «mans gafes» i per què Sant Tomàs *aplegava* tard. Ma mare assenyalava el cel amb la mirada uns segons abans que s'obria i que sonara l'orgue amb notes corprenedores. I assenyalava amb la mirada perquè les normes no escrites diuen que dins d'una església no es pot assenyal·lar amb el dit. A mi em commovia veure l'oripell com queia del cel en una dansa anàrquica, pausada i policromàtica pel joc de llums i reflexos i com esguitava l'estora del cadafal amb paperets daurats. Després de sonar l'orgue per última vegada i d'escoltar la coetada ensordidora de l'exterior que anunciava la coronació, sempre trobàvem un moment per arplegar un grapatet d'oripell: era com tenir entre les mans un bacinet de cel, un tresor d'un valor incalculable.

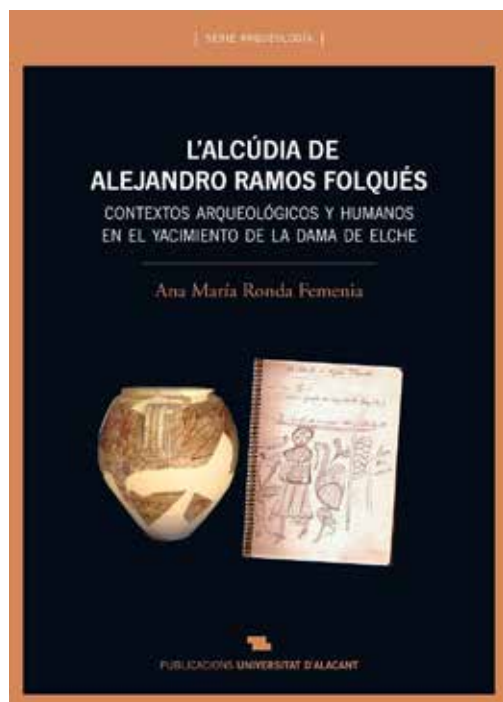
Per això, els meus ulls i la ment de xiquet d'Elx, quan sentia que el iaio que caigué de la figuera, que la germaneta a qui s'endugué un mal hivern o que la fillola de Jeroniet que tenia un mal roí «se n'havien anat al cel», pensava que devien ser al paradís, a l'espai fantàstic i imaginat que hi ha més avall del terrat de la Basílica de Santa Maria. Potser aquest és el gran misteri de la Festa d'Elx, que el cel de la Festa d'Elx siga alhora el lloc somniat per creients i pagans, el cel ple de núvols on mirem quin oratge farà, el cel on deuen ser els éssers traspassats que tant ens estimem i el cel que acull cada any l'assumpció de la Mare de Déu com a símbol inequívoc del misteri impenetrable de la vida i la mort.

Diu Gaspar Jaén i Urban que el darrer dels antics mestrevila, Vicente Quiles Candela, deia que fer la Festa moltes voltes era matar la Festa. Ben probablement tenia raó, ja que només perdura allò que es desitja perquè no es té cada dia, allò que manté el caràcter de ser extraordinari, allò que és ritual i és viscut com a únic,

encara que es faça cíclicament cada any. La Festa d'Elx no morirà mentre hi haja sentinelles com Gaspar Jaén que vetlen amb paraules i amb fets per la continuïtat d'una tradició que viu empeltada al cor de les persones. Ni tampoc morirà mentre hi haja una mirada d'infant que cerque al cel de la Basílica de Santa Maria d'Elx una porta que s'obri a la fantasia de saber que allà dalt hi ha gent que mou el món, el món de la Festa d'Elx, que és com dir el món entre-gue, el món sencer.

Josep M. ESCOLANO

RONDA FEMENIA, Ana María, *L'Alcúdia de Alejandro Ramos Folqués. contextos arqueológicos y humanos en el yacimiento de la Dama de Elche*, Publicacions Universitat d'Alacant, Sant Vicent del Raspeig, 2018, 369 p.

L'Ana Ronda és filla de Benissa (la Marina Alta) i llicenciada en Història per la Universitat d'Alacant des del 1985. Després de treballar la carta arqueològica de Benissa ha excavat i publicat sobre els jaciments alacantins de la vil·la romana del Parc de les Nacions i del nucli tardoromà de Benalua, i també ha estudiat l'evolució de la vil·la romana i *vicus* (petit assentament romà) de Banys de la Reina de Calp. De 2008 és responsable de l'Àrea de catalogació de la Fundació Arqueològica «L'Alcúdia» de la UA (www.laalcudia.ua.es) i, per tant, treballa al rovellet de l'ou de la *Colonia Iulia Ilici Augusta*. Això li ha permès, a banda de publicar diversos estudis sobre l'antiga *Ilici* sola o amb Mercedes Tendero, inventariar, classificar

i analitzar, entre d'altres, l'enorme llegat material i documental del propietari i excavador de l'Alcúdia durant els anys centrals del segle xx: l'advocat elxà Alejandro Ramos Folqués.

L'estiu de 2016 defensà, precisament a les instal·lacions del Museu de l'Alcúdia i davant el tribunal format per Mauro Hernández (UA), Joaquín Ruiz de Arbulo (URV) i Carmen Arangué (UV), la tesi doctoral que suposa la base de la present publicació. Dirigida pels catedràtics Lorenzo Abad i Juan Manuel Abascal, és un treball que cataloga i contextualitza el fons documental generat i/o recopilat durant mig segle per Alejandro Ramos, és a dir, més de 20.000 *unitats documentals* –textos manuscrits i mecanografiats, fotografies, dibuixos, plànols, retalls de diaris, llibres, separates, cartes, etc.– classificades en cinc sèries (Documents de treball, Correspondència, Fotografies, Publicacions i Premsa). El volum d'informació feia lògicament impossible la publicació en paper –ja no cal amb les tecnologies digitals–, i les 2.600 pàgines de la tesi poden consultar-se, i també descarregar-se en format pdf, al Repositori de la Universitat d'Alacant (RUA), mentre que el capítol III (*Corpus Documental I. Diarios y Memorias inéditas*) i el capítol IV (*Corpus Documental II. Relatos autobiográficos*) també estan disponibles a la pàgina personal de l'autora al portal Academia.edu juntament amb la resta de les seues publicacions (alicante.academia.edu/AnaRondaFemenia).

Així, doncs, la present monografia és la porció de la tesi que condensa la part més, diguem-ne, arqueològica del treball, i s'organitza al voltant dels vint-i-cinc quaderns manuscrits, puntualment citats però fins ara inèdits, dels diaris de les excavacions d'Alejandro Ramos en l'Alcúdia de 1933 fins a 1971, durant un total de 556 dies de treball de camp que suposen el 4% del temps d'aquells trenta-huit anys. En les paraules del pròleg dels directors del treball, l'autora «llegaba hasta esos cuadernos con una visión nueva, no orientada por la pertenencia al grupo familiar ni por una tradición transmitida

a lo largo de tres generaciones» (p. 14), i potser el mèrit principal del treball d'Ana Ronda ha sigut posar en relació les dades disperses en les més de 600 caixes de material ceràmic recuperat per Alejandro Ramos amb els contextos deduïts de les anotacions als diaris antics.

També en el pròleg s'explica que durant el segle xx el jaciment de l'Alcúdia es convertí progressivament en una «especie de gran contenedor de materiales, en ocasiones realmente espectaculares, presentados fuera de contexto, sin que resultara posible establecer la relación con las estructuras de las que procedían» (p. 13), i el treball de l'autora resulta ara una base sòlida per superar aquesta mancança. És a dir, d'alguna manera reconstrueix els processos d'excavació per recuperar estratigrafies perdudes, sense les quals l'objecte arqueològic no supera la categoria d'obra d'art, i així retrobar finalment molta informació històrica sobre l'antiga *Ilici* que romania perduda.

El llibre *L'Alcúdia de Alejandro Ramos Folqués. Contextos arqueológicos y humanos en el yacimiento de la Dama de Elche* es pot dividir en tres blocs generals, a més del pròleg ja esmentat i dels agraïments. En primer lloc hi ha una *Introducción* en què s'exposa la metodologia seguida durant els anys dedicats a la catalogació del fons documental d'Alejandro Ramos. Seguidament uns *Antecedentes* que suposen una breu però necessària pinzellada d'historiografia de l'Alcúdia com a jaciment i també un esbós biogràfic del personatge. En tercer lloc el nucli substancial del treball, una *Memoria vital y arqueológica de la Alcúdia. 1933-1971* que comentaré a continuació. Les conclusions i la bibliografia pertinent tanquen les últimes pàgines.

Pel que fa a la tercera part, la memòria vital i arqueològica... que té el suggeridor subtítol *Excavando con Alejandro Ramos Folqués*, l'autora ha triat dividir l'anàlisi de la informació continguda en els diaris en vint-i-un blocs –que no capítols– tot prioritzant la referència al lloc per sobre de la data. És a dir, que els diversos

diaris s'han agrupat segons el sector del jaciment a què feren esment, d'acord amb el sistema de coordenades i quadrícula dissenyat en el seu moment per Alejandro Ramos. Cada bloc comença amb un plànol d'ubicació del sector tractat per facilitar-ne la lectura, i a continuació s'analitzen les peces actualment conservades al Museu de l'Alcúdia que han pogut ser identificades en aquella zona als diaris, es busquen conjunts de materials i se'n proposa una tipologia i una cronologia. Amb aquest sistema la informació és doble, perquè ens permet contextualitzar les peces més conegudes del jaciment quant al lloc d'aparició i a quina època corresponen, però també possibilita estudiar contextos materials per a cadascuna de les àrees excavades al llarg del període 1933-1971, i això suposa, ni més ni menys, la superació d'alguns mites historiogràfics molt arrelats –només com a exemple menor, el lloc exacte de trobada de la Dama d'Elx, diferent del marcat per l'actual monòlit commemoratiu– i, per tant, la recuperació de la història real de l'antiga *Ilici*.

Tota la informació així obtinguda es presenta després ordenada a les conclusions finals d'una manera estratigràfica, si se'm permet l'expressió, atés que comença de *dalt a baix* per explicar l'antiguitat tardana i els últims moments de vida urbana al jaciment, i va reculant en el temps cap al baix imperi, l'època altimperial, l'augustal, i fins a la fundació colonial tardorepublicana i l'època ibèrica, amb la qual cosa sintetitza per a cada moment les principals novetats que el seu estudi aporta sobre la història i l'evolució del jaciment, de vegades ja avançades en altres publicacions recents.

En un treball tan llarg són inevitables algunes errades en les cites bibliogràfiques a peu de pàgina i algun *lapsus calami*, i, igual com passa amb tota investigació històrica, també hi ha alguna interpretació de les dades que podem no compartir altres investigadors. Però són només detalls dins un conjunt complert, redó i una d'aquelles obres que et generen enveja –sana, això sí– per no haver-la feta tu, i ahora alegría

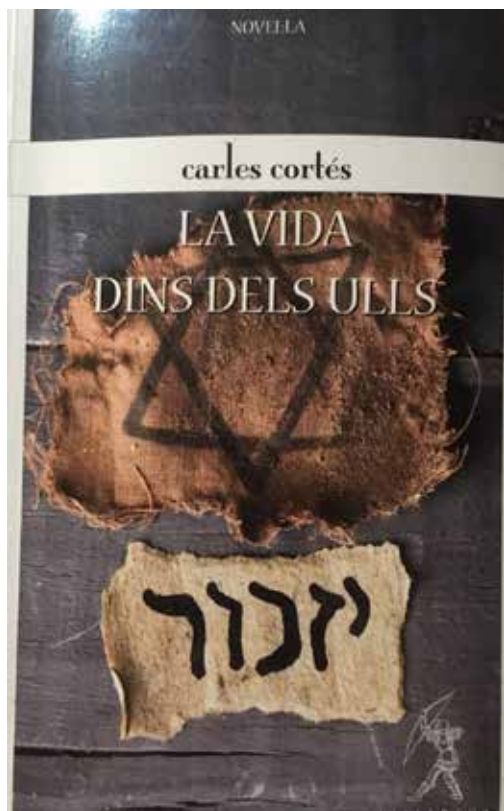
per la col·lega.

Com a anècdotes personals, tant la mare d'Alejandro Ramos, Encarnación Folqués, com la pròpia autora són naturals de la Marina Alta, i tant investigadora com investigat comparteixen curiosament les inicials ARF amb què sovint es fa referència al llibre al personatge estudiat. Però on es veu més bé el grau d'empatia a què ha arribat l'Ana Ronda és amb la manera de referir-s'hi al llarg del treball, moltes vegades simplement pel nom Alejandro, com si més que un estudiós desaparegut fa trenta-cinc anys fos un amic o un company d'excavació, i això sens dubte és fruit de les moltes hores, dies, nits i anys que la moderna ARF ha dedicat a rellegir els papers i a interpretar les paraules de l'antic ARF.

En resum, el llibre de la Dra. Ronda és una d'aquelles peces que brilla per si mateixa quant als resultats obtinguts, però que també il·luminarà les futures investigacions sobre la història de l'antiga *Colonia Iulia Ilici Augusta* gràcies a la recuperació de moltíssima informació arqueològica amagada a les caixes de l'Alcúdia i als diaris del seu principal investigador durant els anys centrals del segle xx. No sempre passa, però en aquesta ocasió el treball no acaba amb la publicació dels resultats, sinó que, per totes les possibilitats obertes, ben bé podríem dir que és ara quan comença.

Roberto LORENZO

CORTES I ORTS, Carles, *La vida dins dels ulls*, Galerada, Cabrera de Mar, 2018, 295p.

La novel·la que ressenye podria ser ben bé una novel·la històrica. I certament, conté moltes xarxes d'unió envers la Història, així com altres nexes d'unió amb la vida més quotidiana que és la que ens dona una altra visió d'aquesta. Però a més, és un llibre que ens atrapa i ens captiva.

La primera cosa que sorprén és el fet que marca el començament d'aquesta obra: l'existència d'un veí jueu d'Alcoi, un personatge real que vivia en aquesta localitat. I com, a partir d'aquesta única veritat, es desenvolupa una ficció. Una invenció que tanmateix podria ser real o, fins i tot que, en molts sentits ha sigut real en tant que molts jueus han patit el turment de l'exili propiciat per la II Guerra Mundial.

En qualsevol cas, la novel·la parteix de la figura d'un jueu que viu a Alcoi. I ens ofereixen una altra manera de mirar i pensar la nostra història. D'una manera més pròxima, més humana. I també per a les persones que treballen la Història és important tenir aquesta altra mirada, a la qual, les novel·les històriques contribueixen, així com també ens ajuden a recuperar memòria històrica.

Pel que fa a aquesta, a priori presenta com dues històries. La narració de dues vides. Com si en un mateix llibre en gaudirem de dos. Ho podem dir així, encara que no és del tot exacte perquè al final, sobretot, es veu la relació que les dues narracions tenen i acaben conformant, una única història en el seu conjunt.

No obstant això, parlaré d'aquesta obra com si de dos relats es tractara. Així, el primer, conta la difícil vida del jueu: Samuel van der Sloot, el qual s'instal·la a Alcoi després de fugir de la persecució nazi. Mentre que l'altra narració fa referència a un altre personatge: Azriel, directament vinculat amb Samuel, ja que és una història que li pertany i, segons s'avança en la lectura es va descobrint per què. Encara que les similituds i els paral·lelismes en la vida dels dos personatges són notables des del començament de la lectura.

És evident que tots dos estan marcats per l'exili, que en el cas d'Azriel es deu a les guerres de religió i persecucions de jueus de diverses terres d'Europa, entre les quals la Corona de Castella i la Corona d'Aragó al segle xv. Així, tots dos personatges, encara que els separen en el temps sis segles de diferència, no deixen de ser dues persones que han de superar els entrebancs d'unes vides marcades pels conflictes bèl·lics.

Cal assenyalar que en començar la novel·la, trobarem que els capítols intercalen les dues històries. Així, comencem amb un capítol que ens parla de Samuel i seguim amb un altre que ens parla d'Azriel. Un, narrat en la nostra llengua tal com la coneixem actualment. L'altre, contat en valencià antic. I, d'altra banda, mentre que Azriel parla en primera persona,

Samuel mai no ho farà. La seua vida la conta una tercera persona que també tindrà la seua importància en la conclusió de la trama.

Malgrat això, tractaré de donar unes pinzellades de totes dues ficcions per separat. Així, pel que fa al relat que ens parla de Samuel van der Sloot, ens el presenta com un home culte, savi, molt llegit i que és, per al narrador, com un segon pare. I al llarg de la narració, l'autor va contant-nos coses del seu passat. Al mateix temps, també ell va aprenent i aprofundint en alguns aspectes de la seua cultura. I com es van donar les circumstàncies perquè Samuel arribara fins a Alcoi en casar-se amb una dona d'ací, la qual també va viure a l'exili, provocat en aquest cas per la Guerra Civil Espanyola.

D'aquesta manera, aquest tercer protagonista aprén sobre la Història i com aquesta ha anat cobrant-se vides o transformant-ne per complet. Se'ns parla de la persecució del poble jueu, del fustigament nazi, dels camps de concentració, de l'exili, però també del silenci i la por a casa pròpia quan es viu sota règims totalitaris. I es disserta sobre com tot això es pot transformar en una història de vida de superació i de creixement personal, que es tradueix en la necessitat d'anar retrobant-se, anar tancant cercles i ferides i, una cosa molt important, no sols per a poder seguir vivint de manera individual, sinó col·lectiva, recuperant i fent valdre la memòria històrica. Necessitats que al llarg del temps i actualment, encara tenen moltes societats per viure en pau realment.

Així, doncs, ens exposa algunes coses que contribueixen a aquesta superació i al creixement personal i humà, com ara els viatges que Samuel van der Sloot fa amb la idea de saber més sobre ell mateix i els seus orígens. Viatges que tenen un doble vessant, per una banda, en alguns casos li porten decepció i notícies dolentes, però per altra li donen esperança en el futur. I açò ho resumeix en una frase que cal citar: «sols amb l'esperança en el futur podria entendre el passat». I en aquest passat caben moltes vides i moltes històries que ja coneixem, però

que també en la novel·la, s'arpleguen, com ara els casos d'Anna Frank, Oskar Schindler, Salvador Puig i Antic. Tots relacionats i lligats per la història que marca la vida de Samuel.

Finalment, també ens mostra com després de totes aquestes vivències i de tant sofriment, la vida per a Samuel van der Sloot continua aparentment tranquil·la i senzilla en una casa d'Alcoi. I així, el relator conclou la composició de la història de Samuel, i de la seua pròpia, tancant el cercle amb l'últim viatge on es desvelen tots els misteris i les connexions entre les històries que la novel·la narra fins que es desvela un dels secrets que millor guarda un dels personatges, peça clau de l'obra.

Pel que fa a la segona narració, ací ens trobem amb un personatge del segle xv, al mig de diverses guerres de religions i d'una història d'amor i de traïció. De viatges forçats. Una història de vida semblant a la de Samuel, però viscuda per Azriel sis segles abans. També ens parla de la religió i la cultura jueves, del patiment d'haver de marxar d'un lloc a un altre per les persecucions.

I com Samuel, Azriel igualment té una història de vida de superació i sempre té posada l'esperança de trobar una vida millor en un futur i en un pròxim viatge que el puga dur a un lloc on ser i viure lliure. I, a més, també és testimoni d'altres vides, d'altres persones que tenen altres històries molt conegudes i dels quals tanmateix la història ens ha parlat molt, com ara de Cristòfor Colom, del qual se'ns dona una visió diferent quant a la possibilitat que aquest fóra jueu.

En definitiva, amb aquesta novel·la descobrim apassionants històries de vida. I a més, el seu autor, Carles Cortés, acaba sorprenent-nos amb un final inesperat. Sense la reflexió que podem traure sobre l'exili al qual tantes persones es veuen forçades a conseqüència de les guerres i de com arriquen les seues vides al mar. I com nosaltres, des de l'altre costat, els deixem naufragar.

Lourdes PASTOR VERDÚ

SEGURA, Gabriel (coord.), «El calzado en la provincia de Alicante», *Canelobre*, 68, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2017, 317 p.

El volum tracta un important tema de forma monogràfica: el calçat a la província d'Alacant. Al meu parer la major virtut que té el monogràfic que analitzem és la seua capacitat per generar un relat comú que valga per vertebrar, organitzar i posar en valor el conjunt d'elements materials i culturals que giren entorn al calçat. Les comarques d'Alacant, molt especialment aquelles que estan situades al corredor del riu Vinalopó, però també, encara que en menor mesura, les del Baix Segura i l'Alacantí, compartixen un cosmos de significat al voltat d'un objecte totèmic per a la nostra província: la sabata. Ja al 1903 el pròcer alacantí Rafael Altamira destacava la generació d'una antropologia compartida que bevia de les complexes i variades pràctiques sabateres

que tenien lloc a moltes de les nostres ciutats a principis de segle xx.

L'eficaç coordinador del monogràfic, Gabriel Segura, del Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, deixa ben clara la importància cabdal del calçat en la identitat comuna alacantina amb el següent aforisme brillant: «Alicante es el calzado y el calzado es Alicante» (p. 9). Ni més ni menys! I creem que no va errat en destacar la rellevància d'aquest producte en la nostra idiosincràsia. La sabata és un bé físic però també una icona social. Allò que durant tota la revista és anomenat «la cultura sabatera», imprimeix, forja un caràcter particular. Una de les virtuts del volum que ressenyem és, en la meua opinió, estudiar el fenomen d'una manera global, no quedant-se en les fronteres locals, com malauradament és costum. En analitzar el calçat a nivell supracomarcal travem un relat, expliquem una història que ens permet conèixer-nos i actuar de manera conjunta i conscient. De nou Segura remarca aquesta idea quan diu: «la industria del calzado en Alicante necesita ser consciente de su importancia» (p. 10).

Més enllà de l'atomització que caracteritza un món com el del calçat, molt marcat per les petites i mitjanes empreses, un microunivers en el que cadascú va massa a la seua, el sector de la sabata ha de comprendre la seua rellevància agregada, a escala espanyola i europea. La concepció interdisciplinària d'aquest número 68 de la revista *Canelobre* evidencia la necessitat i les virtuts d'una visió que supere els horitzons excessivament minvants d'anàlisis fetes des d'una empresa o ciutat. Tots els alacantins compartim d'alguna manera una cultura sabatera que ens unix i ens beneficia i dona vida econòmica i social en un món cada vegada més competitiu i global. Passem ara a posar damunt la taula algunes idees claus que ens ofereix l'excel·lent elenc d'articles proposats.

Donat la necessàriament reduïda llargària d'aquesta ressenya no puc tractar individualment els articles que conformen la monografia disseccionada en aquestes línies. Sí

que considere d'interés esmentar els epígrafs que els engloben, que són els següents: «De los gremios a la industria global en la provincia de Alicante», «La internacionalización del sector del calzado», «Tecnología, innovación, industria y formación», «Comunicación de marca y redes sociales», «La proyección de la cultura zapatera» i «El calzado en las artes». En fer aquesta recensió, m'he centrat sobretot en els dos primers blocs.

El primer que cal destacar en aquest subapartat –característiques principals de la indústria sabatera– és l'enorme importància que té estadísticament el cluster alacantí de la sabata en relació al global de la indústria a Espanya. El 95% de les empreses de calçat i el 60% del treballadors del país es troben a la província d'Alacant. Tot i que numèricament les petites i mitjanes empreses hi predominen, també hem de tindre en compte la presència de nombroses multinacionals, bé espanyoles, bé internacionals que es localitzen al nostre territori, principalment a Elx, que destaquen per la seua ubicació al parc industrial il·licità.

Quines són les característiques d'aquesta manufactura tan nostra i arrelada a les contrades d'Alacant? És important comprendre que estem davant un sector que no necessita estar prop de les matèries primeres ni dels principals mercats de consum, donades les seues facilitats de transport. També cal senyalar que aquesta indústria és intensiva en mà d'obra, sent els costos laborals baixos un important factor per la seua localització en un territori, tot i que això està canviant darrerament com més avant veurem.

Les inversions imprescindibles per començar a fabricar calçat han sigut tradicionalment baixes i això ha propiciat la conversió de molts tallerets en empreses, comandades per autèntics treballadors-empresaris. Aquestes baixes barreres d'entrada han congeniat bé amb el tarannà emprenedor alacantí. Les diverses zones del clúster del Vinalopó s'han anat amb el pas de temps especialitzant. Hui dia el 90% del calçat que es fabrica a Elda-Petrer és de dona i hi

predominava la gamma mitjana-alta. A Villena es fabriquen bàsicament sabates per a xiquets i ortopèdiques. A Elx és fa un poc de tot i la mida d'algunes empreses és major. La capital del Baix Vinalopó és una autèntica ciutat-taller, al voltat de la qual orbiten viles que coadjuven en els processos fabrils com la propera Crevillent o urbs del Baix Segura.

Ja caracteritzada molt breument la nostra indústria estrela, toca preguntar-nos com va arribar a desenvolupar-se en el curs del Vinalopó aquesta furor sabatera? Tot va partir de les artesanies de cànem i l'espert. Es fabricaven des de sempre sabates, esteres i altres objectes fetes d'aquests materials, bàsicament per al consum local. Tanmateix, a poc a poc, durant el segle XIX, fonamentalment a la segona mitat, es va anar produint una mecanització de la producció del calçat. Les màquines de la marca Singer es podien llogar i això va ajudar a donar el salt industrial a unes comarques sempre mancades de capital. Va ajudar també a recolzar el procés la crisi vinatera de finals de segle XIX, que va derivar homes i diners cap a la indústria. A diferència de la zona de València, on la fèrtil horta centrava totes les atraccions dels burgesos i terratinents inversors, un Alacant més mancat d'aigua va apostar per el sector secundari.

La debilitat es va tornar força i la industrialització s'anava consolidant. La població del conjunt provincial creixia i tirava de la demanda interna de calcer. A més a més, molt prompte es va dirigir part de la producció al estranger per superar els límits del dèbil mercat espanyol. El port d'Alacant, molt rellevant punt de connexió del cosmos del Vinalopó amb el món, era declarat d'interés general el 1855. Al 1858 es creava un sucursal del banc d'Espanya a la ja capital provincial i, decisivament, es va inaugurar el ferrocarril Madrid-Alacant el mateix any. L'industrial corredor del Vinalopó era el camí que connectava tradicionalment la meseta amb Alacant i ara es veia potenciat amb el camí de ferro que el travessava.

El procés d'increment del sector secundari va continuar amb daltabaixos fins a la primera guerra mundial (1914-18), que va suposar un espectacular impuls per les manufactures alacantines i espanyoles en general, en ser el nostre país neutral i vendre als contendents necessitats. No obstant això, la demanda va baixar en finalitzar la Gran Guerra, encara que es va recuperar relativament als feliços anys 1920. La Guerra Civil i l'amarga postguerra va frenar la industrialització sabatera enormement i no va ser fins als anys 1960 quan es va donar el salt qualitatiu definitiu. El mercat mundial, sobretot l'europeu, s'obria per a un calçat alacantí molt competitiu per el baix cost de la mà d'obra i l'acceptable qualitat. La crisi del petroli engegada el 1973 va crear problemes però l'entrada a la Unió Europea al 1986 va consolidar la força de la nostra sabata.

El calçat alacantí guanyava qualitat i prestigi. La globalització dels anys 1990, però, sobretot l'entrada de la Xina a l'Organització Mundial del Comerç el 2001 ho va canviar tot. Moltes empreses van tancar o es van reconvertir. Alguns empresaris van deslocalitzar la producció a Àsia. No obstant això, la sabata s'ha pogut reinventar apostant per un major pes del disseny, el màrqueting i la distribució. El calçat alacantí vol hui dia competir posant l'accent en la qualitat mitjana-alta, en les tirades curtes de producte molt adaptades a les canviants modes del mercat (*fast fashion*) però també amb la flexibilització de l'estructura productiva que li dona un *know-how* secular i una xarxa de PYMES molt adaptables al mercat, que, juntament amb les grans multinacionals pròpies (Pikolinos) i estrangeres situades al territori (Hummel) volen continuar una història d'esforç i èxit que imprimeix caràcter a les nostres comarques.

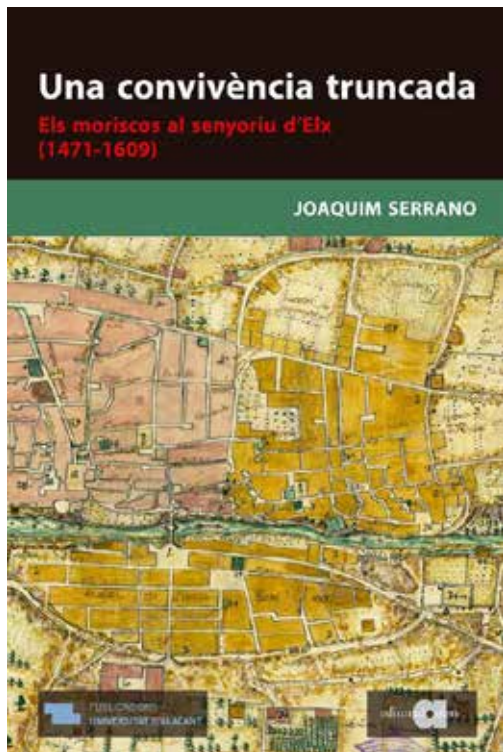
Inicie la conclusió, de caire més personal, reiterant una asseveració que vaig fer en començar el text: necessitem imperiosament un relat alacantí comú. Els reptes als quals s'enfronta la nostra indústria sabatera i la

nostra economia en general, són enormes. La globalització ha vingut per a quedar-se. Com podem ser competitius, com podem evitar la deslocalització, la destrucció del nostre teixit industrial? Per a mantindre l'estat del benestar cal creixement econòmic i la indústria de la sabata és vital per preservar-lo a les comarques d'Alacant.

Hem d'evitar confrontacions inútils, com per exemples les passades disputes entre Elda i Elx. El futur passa per ser capaços de produir a gran escala i, per tant, hem de millorar la cultura de col·laboració de les nostres empreses. Però també l'esdevenidor necessita de la flexibilitat de les PYMES, de la sana competència intra-alacantina i de la transferència de coneixement entre els actors industrials autòctons. El paper de les administracions és clau en aquestes tasques. La Generalitat Valenciana i la Diputació d'Alacant i els ens comarcals han de treballar conjuntament. En l'àmbit del calçat els plans estratègics supramunicipals són vitals. Solament un relat compartit i conscient que faça al sector comprendre la seua rellevància global ens permetrà arribar a la meta. Monogràfics com la revista *Canelobre* número 68 ens ajuden a teixir la societat, ajudant-nos a filar tots units l'espardenya. Tots som uns, anem al mateix vaixell. Parafrasejant el coordinador del volum Gabriel Segura tornem a dir-ho clar: Alacant és el calçat i el calçat és Alacant. Alacantins tots, allò que a tots ens afecta ha de concernir-nos a tots. Llarga vida a la sabata alacantina.

Antonio PÉREZ-ADSUAR

SERRANO JAÉN, Joaquim, *Una convivència truncada. Els moriscos al senyoriu d'Elx (1471-1609)*, Editorial Afers i Publicacions de la Universitat d'Alacant, València, 2019, 489 p.

La lectura és una experiència que té un itinerari proposat per l'autor i transitat pel lector. Joaquim Serrano ens proposa descobrir, pàgina a pàgina, l'ordit teixit sobre el món dels moriscos d'Elx, Crevillent i Asp. Ens proposa llegir i reflexionar sobre unes idees, unes comunitats i unes vides que hem d'esbrinar al llarg de l'itinerari de la lectura. Però llegir és una acció interactiva entre l'autor, absent, i el lector, què és l'actor de la lectura. Quan llegim busquem el fons del text per a transcendir-lo, anar més enllà de les paraules escrites, a la cerca del significat de l'obra com a *logos*, com a significat que demana al lector estratègies de comprensió i interpretació. Llegir és aclarir idees, plantejar preguntes, elaborar

coneixement. La lectura és pensament, és pensar en allò que hem llegit, és reflexionar.

Joaquim Serrano ens fa reflexionar sobre una qüestió històrica que, transcendint les centúries, és també actual: quines són les relacions sociopolítiques que s'entretexiren entre col·lectius de cultura diferent? Centrant-se principalment al segle XVI es planteja, d'eixida, aquesta pregunta sobre els contactes, les cooperacions i les dependències entre els moriscos i els cristians dels marquesat d'Elx. La qüestió central de la recerca és esbrinar els trets de la coexistència i la convivència de dones i homes de dues cultures. El concepte sobre el qual basteix la seua proposta historiogràfica és la interculturalitat, entesa com a procés d'intercanvi entre dues o més cultures, una interacció harmònica entre col·lectius i persones de diverses cultures. A les gairebé cinc-cents pàgines, atapeïdes de microhistòria, a partir d'una minuciosa recerca dels protocols notariais, tracta d'analitzar com s'ho feien els cristians i els moriscos del marquesat d'Elx per a conuiu. Però, igualment, estudia el trencament de l'equilibri i els seus factors i efectes.

Joaquim Serrano estructura l'anàlisi de la convivència intercultural a Elx, Crevillent i Asp entre la senyorialització del marquesat pels Cárdenas al darrer terç del segle XV fins a la deportació dels més de 6.000 musulmans –moriscos– de les tres viles el 1609. El primer capítol, molt curt, com diu l'autor és un guió dels continguts de la resta del llibre, exposats a partir del testament de Francesc Bensusar, un destacat membre del raval il·licità. Aquestes deu pàgines són una valuosa mostra de la capacitat d'anàlisi de l'autor, que a partir de les últimes voluntats de Bensusar interpreta cadascú dels elements que conformaren les relacions i intercanvis entre cristians i moriscos i reflexiona sobre el context de la identitat araboislàmica, el veïnatge intercomunitari compartint el treball agrari, artesà i mercantil, el contacte i comunicació intercultural, el

doble discurs de les autoritats cristianes locals de la vila, el paper que ocupaven els moriscos dins l'organigrama polític del senyoriu dels Cárdenas, la incidència de la ortodòxia catòlica de Trento en la convivència intercultural, la base econòmica del marquesat (hortes, oliveres, sabó, panses, figues, estores).

El segon capítol planteja les bases polítiques i les rendes dels Cárdenas sobre els moriscos. La convivència era jerarquitzada, és a dir, per coexistir dins de les societats cristianes, els moriscos havien de situar-se en una jerarquia establida, dins del graó més baix de la submissió senyorial. El bateig obligatori dels musulmans no suposà un canvi al seu estatus polític ni fiscal. El marquès d'Elx aconseguí mantenir el nivell d'extracció de rendes de la nova comunitat morisca amb la permanència de l'antiga tributació i la creació de la nova universitat de Sant Joan. Això sí, hi hagué un canvi a l'onomàstica cristianitzant-la.

Les bases demogràfiques i econòmiques del marquesat les estudia al tercer capítol. El conflicte agermanati i el bateig obligatori provocà l'eixida de musulmans cap al nord d'Àfrica. El fre i la davallada demogràfica es manifestà a la primera meitat del segle XVI. La segona meitat de la centúria fou demogràficament activa, amb alts valors d'increment poblacional. Joaquim Serrano considera que l'actiu procés demogràfic s'uní a una forta expansió agrícola, artesana i mercantil. Processos que reforçaren les relacions i l'aproximació entre la comunitat morisca i la cristiana. Cal destacar les pàgines dedicades a un sistema econòmic compartit entre cristians i moriscos que girava al voltant de l'horta, l'expansió de l'olivera, la transformació en oli, la producció de sabó i la seua comercialització.

A les vespres de l'expulsió el raval d'Elx era intensament poblat per més de quatre-centes famílies que vivien en dos-cents habitatges. Als trets culturals d'aquestes famílies i cases dedica l'autor el quart capítol. A partir del buidatge dels protocols notariais ens presenta la casa morisca

que sembla ser el conjunt de dues, tres o més cambres que comuniquen elements interiors i exteriors. Si els nuclis cristians creixien cap a fora, el raval morisc ho feia sobretot cap a dins: era evident al seu plànol l'estretor dels carrers adaptats a la mobilitat humana i animal, a la privacitat i a la saturació demogràfica. Alguns llinatges connectaven amb el passat andalusí. Però les configuracions socials són permeables a diversos factors com l'activitat econòmica comarcal, la pressió del catolicisme catòlic i la regulació foral que poden confirmar la força de les famílies nuclears al segle XVI.

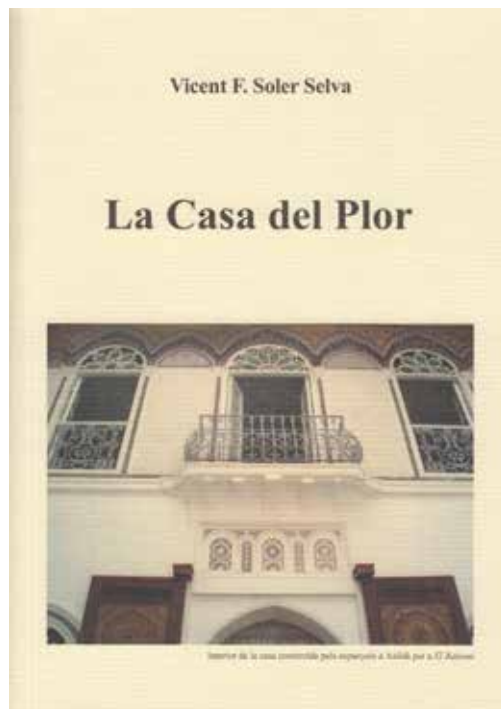
El cinquè capítol està dedicat als entrebancs ideològics i polítics de la convivència intercultural al marquesat. La interpretació de les torres de guaita bastides al llarg del litoral confirmen la tensió de la política mediterrània internacional, però també creen una visió simplificada i parcialment errònia de la societat valenciana: s'acusava als moriscos com a còmplices de les incursions turques i es creava la imatge de l'enemic interior. Com diu Joaquim Serrano, les directrius oficials sobre la seguretat del regne feien abstracció de les diverses característiques de les poblacions morisques. S'anava creant una imatge tòpica de la comunitat morisca, aliena a la història, excloent, sense reconèixer els moriscos com a subjectes i protagonistes d'una convivència substantiva. La Inquisició, l'Església i les activitats per a l'adoctrinament cristià dels col·lectius moriscos desembocaren en un discurs d'exclusió social i política i revelen la dificultat de les elits per plantejar la diversitat en condicions d'igualtat.

El 5 i 6 d'octubre de 1609 foren embarcats els moriscos d'Elx i Crevillent al port d'Alacant per a la seua deportació a Orà; el 22 d'octubre embarcaren els moriscos d'Asp. Els partidaris de l'expulsió argumentaven diverses causes: apostasia i heretgia dels moriscos; el rei acusava els moriscos de conspiradors contra la seguretat de la monarquia; Felip III buscava recuperar prestigi a la política internacional...

L'autor afirma que la defenestració morisca no fou el resultat d'un conflicte o d'una discordança entre tots dos col·lectius que conviuen. Fou una empresa de caire polític i ideològic que des del marquesat d'Elx no s'entengué. El resultat del desig de l'alta política i de la jerarquia catòlica d'eliminar les diferències culturals i religioses, de refusar la pluralitat individual i social, desembocà en una desfeta del teixit intercultural. Afirma Joaquim Serrano que el resultat de l'expulsió no era inevitable. La coexistència i convivència de cristians i moriscos al marquesat d'Elx ho demostra, a més d'altres opcions que no foren escoltades. Així, doncs, desaparegué una societat *monocultural plural*, fet que ens fa reflexionar sobre les relacions sociopolítiques i culturals que teixeixen les nostres societats actuals. Acabe amb les paraules de la introducció: llegir és pensar en allò que hem llegit, és reflexionar sobre unes idees, sobre les nostres vides.

Tomàs PÉREZ MEDINA

SOLER SELVA, Vicent F., *La casa del plor*, Acció Cultural del País Valencià, València, 2018, 334 p.

Aquest llibre és un regal per als sentits, una font generosa de la qual els sentiments més diversos beuen i troben motius per a créixer i multiplicar-se. Vicent Soler, donant continuïtat a la tasca de recuperació de la nostra història en què està joiosament enfangat des de fa molts anys, fa un exercici de fabulació prenyat de virtuts. Una fabulació tan arrelada en la nostra història com a poble que resulta difícil, en alguns moments impossible, trobar passatges que no ens transporten a la memòria familiar, evidenciada per aquelles antigues fotografies i objectes envellits que tots tenim a casa o pels relats de pares, avis, amics o coneguts. Perquè, qui no té parents que emigraren a Orà la primera meitat del segle xx? O que lluitaren o conegueren qui lluità a la «guerra del Rif»? O visqueren els temps de la fam? Qui no recorda

els carrers sense cotxes ni asfalt? O els carreters que planejaven progressar substituint el carro per l'òmnibus? O la mili de 36 mesos? O foren xiquets i xiquetes que començaren a treballar als 8 anys? I tantes altres coses, de les quals en som hereus, que conformen la vida dels nostres avantpassats immediats, que és el mateix que dir la nostra vida.

La Casa del Plor és un viatge per la memòria d'Elx, però també és una invitació a conèixer un passat del qual en queden moltes coses que encara tenim a l'abast per a ser revisitades, com ara el nord d'Àfrica, on la presència dels fets que la novel·la conta està encara viva, per exemple a Asilah, on podem visitar la casa de *El Raisuni*, que dona títol al llibre, o qualsevol de les múltiples localitats que hi apareixen, totes amb el seu nom real, la majoria visitades per Vicent durant un període de documentació del qual podem inferir els fruits passejant per unes pàgines on també trobarem un *heroi* elxà de la guerra del Rif, Privat Macià, que podem homenatjar discretament visitant el seu carrer, paral·lel a Pere Joan Perpinyà, entre Espronceda i Maximilià Thous.

Aquest llibre ens convida també a comprovar, jo ho he fet, que pocs personatges són inventats, siguen comandaments de l'exèrcit espanyol o caps de la resistència contra l'administració colonial, i que la majoria, potser tots, els elements, edificis, vaixells, etc. apareixen pel seu nom real, el mateix que tenien quan ocorregueren els fets històrics que ens conta Vicent, la qual cosa fa que el llibre siga, també, una font d'informació d'aquella guerra, tan absurda com qualsevol, però absurda al cap i a la fi. Una guerra amb la qual els comandaments militars volien fer mèrits, els polítics no acabaren d'entendre i per al rei fou tan aliena com indiferent o insignificant, una guerra en la qual, com sempre, perderen els de sempre, d'un bàndol i de l'altre. En paraules de Vicent «Matarien i moririen..., per ser pobres». La història de sempre! Sempre la mateixa història!

Així mateix, és una crònica tan ben documentada, tan acuradament treballada com té per costum Vicent, una crònica de la societat elxana a principis del segle XX en la qual uns personatges, aquests sí ficticis, viuen, estimen, arriquen, moren o tracten de sobreviure en un temps que no per passat fou millor, sinó tot el contrari. Uns personatges als quals et resultarà difícil o estrany qualificar de ficticis quan comproves que coneixes algunes persones que se'ls assemblen moltíssim, que tenen els mateixos anhels, idèntiques preocupacions, sentiments similars. Pel que a mi em pertoca els he reconegut a quasi tots, siga perquè als 7 anys acompanyava el meu oncle a repartir pa amb un carro tirat per un cavall que tenia la quadra al corral de la casa on vaig nàixer, siga per la fabriqueta de sabates on mon pare fou soci fins la jubilació, siga per les cosines i cosins que tornaren d'Orà en la dècada dels 50 del segle passat, siga pel record d'aquell veí de la tia Conxa que feia espadnyes a la porta de sa casa en un banc de fusta...

És a dir, reprement la idea que deia al principi d'aquesta ressenya, a banda de font d'informació i estímul per saber més d'aquell episodi tan trist, tan prescindible, que fou la guerra del Rif, a banda de generar el desig de viatjar i conèixer els llocs on ocorregueren aquells fets i gaudir de l'hospitalitat de la gent que l'habita, a banda de tot això i més, *La Casa del Plor* és un generador d'emocions diverses i d'una intensitat tan peculiar que en certs moments m'ha resultat desconcertant. Per exemple, com és possible recordar el que no has viscut?, o re-co-néi-xer llocs que no has conegut. Aquesta és una sensació, una emocionant sensació, que he tingut en moltes de les seues pàgines. Quan et passe això, pensa que és normal i lògic fondre les pròpies vivències i les heretades, les que provenen no de l'experiència viscuda sinó de la memòria col·lectiva.

La identificació amb els personatges de *La Casa del Plor*, la sensació de sentir-te part

de la seua història, quedarà per a molts dels que la llegiu absolutament arrodonida per la dedicatòria que fa Vicent a dos persones tan estimades, a dos personatges tan singulars com ho foren Andreu Castillejos i Quito Soler. Per aquells que els coneguéreu no cal afegir res més, a qui no tingué la sort de compartir part de la seua vida el convide des d'ací a conèixer el seu llegat, indagueu en la memòria de les persones que els conegueren, coneixeu-los a través de les històries que us contaran sobre ells, serà senzill perquè en som molts els que els estimàrem i els trobem a faltar cada dia.

Per acabar, encara que a ell li resulte redundant i reiteratiu, encara que el que acabe de dir ho evidencia sense deixar lloc al dubte, vull manifestar-li a Vicent l'admiració que tinc pel seu treball, en el sentit més ampli de la paraula admiració, en el sentit més ampli de la paraula treball, i, naturalment encoratjar-lo a continuar per un camí del que no podem rebre més que beneficis, en el millor sentit de la paraula benefici.

Diego TRIGUEROS